

חופש, שוויון ואחוזה, אך לא לכולם: צרפת והיהודים ה"זרים",
1933-1942

Vicki Caron, *Uneasy Asylum: France and the Jewish Refugees Crisis, 1933-1942* (Stanford: Stanford University Press, 1999), xvi, 605 pp.

רעיה כהן

יש אנשים שאפילו העקירה לדירה אחרת גורמת להם עגמת-נפש. פרק חיים אבוד נשאר לעולם במקום הישן. לגבי כל אדם המעבר מעיר לעיר, מארץ לארץ, הוא בבחינת הכרעה גדולה. אפילו הפושע המועד רגליו כבדות בשובו לבית הסוהר. אבל להיות נטול-זכויות יותר מהפושע, הנהנה אחרי ככלות הכל מהגנת החוק, להיות מגורש בן-לילה ממקום המגורים, מהעבודה, מכל אשר יצרת בשקידה שנים רבות! להיות טרף חסר-אונים לשנאה!

פרנץ ורפל, ארבעים הימים של מוסה דאג, עם עובד, תל-אביב 1979, עמ' 76

בעקבות מלחמת העולם הראשונה וספיחיה התעוררה במלוא חריפותה "בעיית הפליטים" בדמותם של פליטים מרצח העם הארמני בטורקיה, פליטי חרב יהודים מאוקראינה, "גולים לבנים" מרוסיה ועוד. במהלך שנות העשרים זכו רבים מהם לחסותו של חבר הלאומים באמצעות "דרכון נאנסן" (Nansen), שהבטיח חלק מזכויותיהם ואסר על גירושם מהמדינה שבה מצאו מקלט. רבים מהם קיבלו גם מקום עבודה במסגרת המאמץ לשקם את ההריסות שהותירה "המלחמה הגדולה". צרפת, שחרתה על דגלה את אתוס המקלט והחופש לנרדפים, נתפסה כיעד טבעי לפליטים. אבל חשובה יותר הייתה העובדה שבעקבות מלחמת העולם הראשונה והמשברים הכלכליים נזקקה צרפת לכוח אדם שיפצה על חסרונו של "הדור האבוד" הן בכלכלה והן בצבא. המהגרים והפליטים של שנות העשרים התקבלו אפוא בצרפת בסבר פנים יפות ככוח עבודה זול, ו"לגיון הזרים" סיפק מסלול פשוט לקליטתם במסגרת הצבאית. כך למשל גויסו רבים מנושאי "דרכון נאנסן" לצבא הצרפתי. נסיבות אלו הקלו מעט על גורלם של הפליטים והסתירו את מה שהתגלה בבירור רק באמצע שנות השלושים: הפליטים הם צדה האפל של אירופה-של-מדינות-לאום, שבה אדם שאין לו אזרחות הוא חסר הגנה וחסר זכויות אדם בסיסיות. וככל שנגע הדבר לפליטים יהודים, או קומוניסטים או פעילים אנטי-נאצים, עלול היה גורלם להיות קשה ביותר.

30,000 יהודים מצאו מקלט בצרפת בין 1933 ל-1939, ומספר הפליטים הלא-חוקיים נאמד עוד ב-20,000-15,000. עם עוד פליטים רבים מאיטליה הפשיסטית, ובייחוד כחצי מיליון פליטי מלחמת האזרחים בספרד, הצדיקה צרפת ערב מלחמת העולם השנייה את יוקרתה כארץ מפלט לנרדפים. בטווח הארוך ניכרות תוצאות המדיניות הזאת בין היתר בעובדה שהיום (לפי מיפקד משנת 1985) אחד מכל ארבעה צרפתים הוא "זר" או צאצא של מהגרים (דור שני או שלישי). מכאן נובעת החשיבות הרבה שהוקנתה לאידאולוגיית "כור ההיתוך" הצרפתי. הדומיננטיות של האידאולוגיה הזאת עיכבה בתורה את הבחינה הביקורתית של ההיסטוריה הצרפתית דווקא מפרספקטיבה "עדתית", כלומר מנקודת ראותן של קבוצות ממוצא שונה ובעלות תרבות שונה, כגון המהגרים האלג'יראים או קבוצות המהגרים ממזרח אירופה. מאפיינים כלליים אלה בולטים בעיקר בכל הנוגע לתקופת מלחמת העולם השנייה.

בתמונת העבר הצרפתית תואר ממשל וישי כמעשה של מיעוט שולי וקיצוני - "קומץ של בוגדים" היה הביטוי השכיח - שהתנכל לצרפת. הרפובליקה השלישית ייצגה את צרפת ה"אמיתית", זו שלא שיתפה פעולה עם הנאצים, זו שייצגו אותה הגנרל דה גול ותנועת ההתנגדות הצרפתית. התיאור הולם את הדימוי של צרפת כערש זכויות האדם וזכויות האזרח, כמדינה שחרתה על דגלה את הססמה של חופש, שוויון ואחוה. לכן הוא היה סיפור טוב. הוא הופץ והוזן על-ידי כוחות פוליטיים מנוגדים כמו הגוליסטים והקומוניסטים, וגם ההיסטוריוגרפיה הצרפתית לא מיהרה לערער עליו.¹ אולם סיפור הזיכרון הזה, על לכידותה הפטריוטית של החברה הצרפתית ועל הילת ההתנגדות האנטי-נאצית שעיטרה אותו, גבה מחיר יקר במיוחד מסיפור הזיכרון היהודי: כ-76,000 היהודים שגורשו מצרפת למחנות השמדה בתקופת מלחמת העולם השנייה נתפסו כחלק מקרבנות האומה הצרפתית, אף שרובם לא היו כלל צרפתים, ומרבים מהם נשללה האזרחות בדיעבד. אולם רק בשני העשורים האחרונים, כחלק מהתעצמותה של תודעת השואה בעולם כולו ובצרפת בפרט, התעוררה הדרישה להכיר בייחודיות שבגורלם של קרבנות השואה.² ההכרה כזו נובעת גם מן המגמה הכללית החדשה שמסתמנת בצרפת להכרת העבר.

מאז שנות השבעים והשמונים הביאו חשיפתו של "סינדרום וישי",³ התמוטטות הקומוניזם והתפשטות תודעת השואה לידי תפנית דרמטית. תנועת ההתנגדות הצרפתית (המאקי) ותנועת "צרפת החופשית" התגלו כאליבי לאומי שחיפה על

¹ Robert Paxton, *La France de Vichy, 1940-1944* (Paris: Editions du Seuil, 1973)

² Anette Wiewiorka, *Deportation et Genocide, entre la memoire et l'oublie* (Paris: Plon, 1992)

³ Henry Rousso, *Le syndrome de Vichy de 1944 a nos jours* (Paris: Editions du Seuil, 1990)

קונפליקט פנים-צרפתי, שהתפתח בתנאי הכיבוש הגרמני לכלל ממדים חמורים, ואחד מביטוייו היה הנכונות של ממשל וישי לשתף פעולה עם הנאצים בגירוש יהודים. בכך נפערה התהום שהובילה להידרדרותה של צרפת – של המדינה כולה, כפי שמותר היום לכל צרפתי להודות - לאחר שנשיא המדינה ז'אק שיראק עשה זאת בפומבי.⁴

מחקרה של ויקי קרון הוא אפוא אחד משלל המחקרים החדשים המעוגנים בתודעת העבר החדשה של צרפת בכל הקשור לתקופת מלחמת העולם השנייה בכלל, ולממשל וישי ולשואה בפרט. קרון נוגעת בשאלה הנוקבת מה היה חלקה של הרפובליקה השלישית בעובדה שצרפת הפכה בעבור רבים מהפליטים היהודים למלכודת מוות. היא בודקת, כניסוחה, מה היה "מהלך המדיניות הצרפתית כלפי הפליטים היהודים מאז 1933 ועד תקופת וישי" (עמ' 354). מהבחינה הזאת יש לקרוא את הספר כחלק בלתי נפרד מהשיח ההיסטורי העכשווי המתמקד בשאלת ההמשכיות והנתק שבין תקופת הרפובליקה השלישית ובין משטר וישי, ושוב ברפובליקה הרביעית והחמישית. קיומו של "מעמד פוליטי" (*classe politique*) שממנו יוצאת האליטה העומדת בראש המדינה ובראש מנגנון הפקידות שלה, הקל על רצף פרסונלי שמחדד עוד את שאלה ההמשכיות בין המשטרים, כפי שהומחש לאחרונה במשפט של מוריס פאפון.⁵

תרומתה של קרון לשיח זה היא המסקנה שגם אם אי-אפשר לטעון כי בשלהי הרפובליקה השלישית נסללה דרך המלך לגירוש היהודים למוות בתקופת וישי, אפשר לדבר על "דרך פתלתולה" כזו. בכך היא רומזת כמדומה לספרו של קרל שלוינס (Karl Schleunes) על דרכה של גרמניה הנאצית לאושוויץ. שכן, היא טוענת, אמנם משטר וישי המשיך במדיניות שעודדה את הגירת הפליטים היהודים מצרפת ליעדים אחרים כפי שעשו קודמיו, אך גם הסלים את המדיניות הקסנופובית של קודמיו לכלל מדיניות אנטי-יהודית גלויה וגורפת, לא רק נגד מהגרים ופליטים יהודים (שאובחנו כ"זרים" שלא גדלו על ברכי התרבות הצרפתית, בין שהתאזרחו ובין שלא), אלא גם נגד יהודים צרפתים (עמ' 345). למסקנה זו קרון מגיעה בעקבות מחקר מקיף ומתועד הבוחן בחינה קפדנית את הנושא משלוש נקודות מבט מצטלבות: המדיניות כלפי הפליטים, דעת הקהל – בעיקר כפי שבאה לידי ביטוי בפעולתן של קבוצות לחץ בעד הפליטים ונגדם, והקהילה היהודית הצרפתית (הילידית). הדיון השיטתי - הן במדיניות כלפי הפליטים היהודים והן

⁴ ב-16 ביולי 1995 הודה הנשיא שיראק בשם צרפת באחריות למעשיה של ממשלת וישי ובכלל זה לגירוש היהודים למחנות השמדה. בכך הפכה וישי באופן רשמי, אם גם לא מוסכם על הכול, לחלק בלתי נפרד מצרפת ואפשרה לשלב את תקופת וישי ברצף היסטורי של תולדות המדינה והחברה.

⁵ סיכום באנגלית של היבטים אחדים של הפרשה אפשר לקרוא אצל Nancy Wood, "Memory on Trial in Contemporary France: the Case of Maurice Papon," *History and Memory* 11: 1 (1999), pp. 41-76.

בלחצים השונים והמנוגדים שהופעלו על מבצעי המדיניות - מאפשר למחברת לעדן את הקביעות של קודמיה ולהציג תמונה מורכבת יותר של סיפור היחס לפליטים ולמהגרים יהודים. מן הספר עולה שהפערים המקובלים - שלא לומר הניגודים - בין וישי לרפובליקה השלישית, בין צרפת של ערב המלחמה ובין זו שבתקופת המלחמה, בין וישי ובין דעת הקהל בשאלת היהודים, בין יהודים צרפתים ובין יהודים מהגרים, אינם כה חד-משמעיים כפי שאפשר לחשוב, אלא יש ביניהם הרבה מן המשותף.

מהספר עולה שהמדיניות הצרפתית כלפי הפליטים היהודים נבעה ביסודו של דבר מלחצים של קבוצות בעלות אינטרסים שהשפיעו על השלטון משנות השלושים. אינטרסים אלו באו לידי ביטוי בתפיסה ליברלית יותר או אקסקלוסיבית ואנטי-יהודית יותר שאימץ השלטון. במילים אחרות, גורל הפליטים היהודים בשנות השלושים הוטה לרעה לא משום שהצרכים האובייקטיביים של צרפת השתנו; להפך - הצבא נזקק לכוח אדם כדי להשלים את האבדות של "המלחמה הגדולה" ומאוחר יותר כדי להתכונן למלחמה הבאה, והכלכלה נזקקה להשקעות וליזמות שיכלו הפליטים לספק (על-כל-פנים חלקם). היו אלה התפיסות שהשתנו, בעקבות חילופי השלטון משמאל לימין. בעוד שמחנה השמאל והליברלים צידד בניצול הפליטים ככוח כלכלי-יזמי, ואף ניסה למצוא להם פתרונות תעסוקה ואפילו מקומות להתיישבות חקלאית באזורים נטושים בצרפת, קרא הימין הקיצוני לגירוש הפליטים. אולם מדיניות גירוש כזו לא הייתה בת מימוש גם לאחר שמחנה הימין עלה לשלטון, שכן לא נמצאו מקומות שהיה אפשר לגרש אליהם את הפליטים (עמ' 83). כך נותרה המדיניות כלפי הפליטים מוגבלת באופן אובייקטיבי ובלתי תלויה בחילופי השלטון - לא להקיא ולא לבלוע. מי שהיטה בפועל את המדיניות לכיוון ליברלי יותר או "קשוח" יותר, כלשונה של קרון, הייתה הפקידות הצרפתית ולא הקואליציה שבשלטון. רק כינונה של ממשלת וישי סימן נקודת מפנה. אמנם עיקר הספר של קרון עוסק בתקופה שקדמה לתבוסת צרפת ולהקמת ממשלת וישי, אך בחינת המדיניות של המחנה הימני-האנטישמי ביחס לפליטים מחזקת את התזה המרכזית של הספר ומשלימה אותה: ממשל וישי הפר את האיזון השברירי שנוצר ביחס לפליטים; הוא תמך בשלילת אזרחותם של מי שכבר התאזרחו, בגירוש פליטים יהודים מצרפת בכל מחיר, במעצרים של מי שלא עזבו את צרפת ובדיכוי כל קו אפוזיציוני.

בין גל הפליטים היהודים הראשון שהגיע ב-1933 ובין תבוסת צרפת ועליית וישי לשלטון ביוני 1940, הושפעה הפקידות הממשלתית מהלכי הרוח של "הפרוטקציוניזם הכלכלי" שרווחו בקרב המעמד הבינוני. על בעלי מלאכה וסוחרים קטנים נוספו עתה ארגוני הרופאים ועורכי הדין, שנעמדו בראש השדולה נגד קליטת פליטים ומהגרים, בעיקר במקומות שאליהן הגיעו רבים מהפליטים מגרמניה (פריז ואלזס לורן [Alsace-Lorraine]). ארגונים אלה ניצלו את בעיית הפליטים כדי לפצות את עצמם על נזקים

שנגרמו להם לכאורה בעקבות השפל הכלכלי של 1933. הם קראו לממשלה להנהיג פרוטקציוניזם כלכלי, להגביל את הכנסת הפליטים ולעודד את הגירתם מצרפת, והשפיעו על הטייתה של המדיניות נגד הפליטים בפועל. כך למשל הוצא באוגוסט 1935 צו בעל תוקף של חוק (decree-law בלא אישור הפרלמנט), שאפשר לארגוני הסוחרים ובעלי המלאכה לקבוע מכסות ל"עובדים זרים", בעיקר בתחום הטקסטיל, שבו היו כידוע מרוכזים מהגרים רבים ממזרח אירופה, ובאוקטובר הוגבלה זכותם של מהגרים זרים לעסוק ברוכלות. חמור מכך, כבר ביולי 1934 נקבע תקדים לאפליית היהודים על-פי חוק, דהיינו לנסיגה ראשונה מהאמנציפציה: סטודנטים למשפטים שעמדו לסיים את חוק לימודיהם לא יוכלו מעתה לקבל משרות ציבוריות במשך עשר שנים אם לא נולדו צרפתים (דהיינו גם מי שהתאזרח וזכאי לכאורה למלוא הזכויות לא יוכל לעבוד). קבוצה שנייה של אזרחים מופלים על-פי חוק נוצרה בקיץ 1935: רופאים שהתאזרחו ימתינו ארבע שנים לפני שיפתחו מרפאות פרטיות וחמש שנים לפני שייכנסו לשירות הציבורי. לא הייתה כל הצדקה אובייקטיבית לכך, שכן צרפת פיגרה אחרי שכנותיה המערביות במספר רופאים ביחס לאוכלוסייה. אולם הרופאים, כמו עורכי הדין, ניצלו את הנסיבות שנוצרו ועשו שימוש לרעה בחולשתם של הפליטים (עמ' 28-32).

תפיסות של פרוטקציוניזם כלכלי לא היו כמובן רק נחלת המעמד הבינוני. גם בקרב הפועלים הלכה והתפשטה תפיסה קסנופובית שהמהגרים תופסים כביכול את מקומות העבודה שלהם (עמ' 86). אולם לא הם אלו שהשפיעו על האדמיניסטרציה, מה גם שהנהגת השמאל, ראשי האיגודים המקצועיים, המפלגה הסוציאליסטית והמפלגה הקומוניסטית נקטו עמדות ליברליות כלפי הפליטים וקראו לפיזור המהגרים מבחינה גאוגרפית כדי להקל על הנטל, ליישובם באזורים חקלאיים נטושים (עמ' 22).

משנת 1934, על רקע התפיסה המתחזקת של פרוטקציוניזם כלכלי, החליטה הממשלה להגביל את כניסתם של פליטים רק למי שנפגע פיזית או שחיוו היו בסכנה (דבר שהגדיל את מספר הפליטים הבלתי חוקיים שהגיעו לצרפת). בו בזמן נקטה הממשלה במישור הבין-לאומי יזמות שנועדו לעודד הגירת יהודים, כגון תמיכה בהגירה לארץ-ישראל וגלגול הבעיה לפתחו של חבר הלאומים. נקודת המוצא של המדיניות הצרפתית ביחס לפליטים, כפי שהתגבשה בשנת 1935, הייתה שצרפת אינה יכולה לשמש "שטח הצפה" של פליטי הנאצים בכלל ושל יהודים בפרט. על בסיס המדיניות הזאת התגבשו שתי הגישות הבסיסיות שצוינו לעיל: גישת הימין הקיצוני - גישה קסנופובית שגרסה סגירה הרמטית של צרפת בפני מהגרים בכלל, וגישה מתונה יותר שגרסה הגירה סלקטיבית ושמירה על זכות מקלט לפליטים ואף על זכותם לעבוד. הגישה המתונה, שבה תמכו חוגי שמאל, ליברלים, חוגים קתוליים ומרבית ההנהגה היהודית בצרפת, התבססה על ההנחה שהפליטים יכולים להפוך למועילים מבחינה

כלכלית, ואילו הגישה הקיצונית לא הותירה לפליטים כל בררה אלא "להיעלם". אלא שלא כך קרה. בעקבות חוקי נירנברג (ספטמבר 1935) נתעורר החשש מפני זרם פליטים שיציף את צרפת. כדי לרפות את ידי הפליטים הודיעה אפוא הממשלה בסוף 1935 שהיא סוגרת את הצריפים שבהם שיכנה אלפי פליטים בלתי חוקיים מגרמניה. בכוונת הממשלה היה לעודד את הפליטים לעזוב את אדמת צרפת, אולם מכיוון שלרובם לא הייתה כלל אפשרות כזו אף ששהייתם בצרפת הייתה בלתי חוקית, הפכו הפליטים בן-לילה נתונים לחסדי המשטרה, שיכלה לעצרם בכל רגע. האבסורד הפוליטי והאנושי שבמדיניות המענישה את הפליטים על אי-יכולתם להגר הוליד גם לחצים מנוגדים שבחלקם נשאו פרי, בעיקר בתקופה מאוחרת יותר.

בין שתי אפשרויות אלה - מציאת פתרון זמני והומני לפליטים או מעצרים כפושעים פוליטיים מעצם שהייתם על אדמת צרפת בלא רשות, חסרי יכולת להמשיך במנוסתם - התנדדה מדיניות צרפת כלפי הפליטים, שהמשיכו ממילא לזרום אליה, מ-1935 עד 1942.

לטענת קרון, לא הבעיה ולא הפתרונות שהוצגו הם שהשתנו, אלא דעת הקהל. עם עלייתה של ממשלת "החזית העממית" (1936) נטתה המטוטלת חזרה: השלטון החדש אפשר לפליטים הבלתי חוקיים להפוך לחוקיים, וארגונים הומניטריים למיניהם חיזקו את תביעותיהם לקליטת פליטים ולהבטחת זכותם לעבוד ולהתפרנס. הימין, לעומת זאת, הקצין את עמדותיו והשתמש באנטישמיות ובשאלת הפליטים כדי לנגח את ממשלת השמאל. רוב הציבור נותר באמצע, שותף לחששות שהפיץ הימין אך מסתייג מהקריאה לסגירה מוחלטת של גבולות צרפת בפני פליטים. ואולם גם ממשלת שמאל כזו של "החזית העממית" לא ביטלה את המדיניות שכבר נתקבלה נגד הפליטים, אלא רק עידנה אותה באמצעות הקלות במתן אשרות שהייה ובמתן רישיונות עבודה לפליטים חדשים מזה, ובהפיכת שהייתם של הפליטים שכבר נמצאו בצרפת לחוקית מזה (צו נשיאותי מספטמבר 1936). לממשלה היה ברור שהפקידות ברמות הנמוכות יותר מכשילה בפועל את ניסיונותיה. ההישג החשוב ביותר של ממשלת "החזית העממית" היה אולי דווקא בתחום מדיניות החוץ: צרפת חתמה על אמנה בין-לאומית שאסרה על גירוש פליטים שנושלו מאזרחותם, כלומר פליטים יהודים מגרמניה, אך לא ממזרח אירופה (עמ' 124-122).

המטוטלת של הפקידות הממשלתית, שהתנדדה בין מדיניות שנועדה להגביל את כניסת הפליטים ובין הניסיון לאפשר להם קיום זמני בצרפת, נעה שוב לכיוון מנוגד בעקבות התגברות זרם הפליטים ב-1938. סיפוח אוסטריה, "ליל הבדולח" ותחילת מדיניות הגירוש ההמוני של השלטון הנאצי ומדיניות ההתפייסות עם גרמניה – כל אלה היטו את הכף לרעת הפליטים. הממשלה החדשה (בראשות אדוארד דאלדיה]

(Edouard Daladier) פרסמה במאי ובנובמבר של אותה שנה צווים, בעלי תוקף של חוק, שנועדו לחסום בפני זרים את הכניסה לצרפת ולאפשר גירוש פליטים בלתי חוקיים (עמ' 182-186). עד שיגורשו, הושמו מאחורי סורג ובריאח מאות ואולי אלפי פליטים חסרי אשרת כניסה או דרכון (עמ' 311). הארגונים היהודיים וההומניטריים למיניהם נאלצו לעסוק בפדיון שבויים במקום בניסיון למצוא תעסוקה מתקבלת על הדעת לקליטתם של הפליטים. במישור הבין-לאומי נקט משרד החוץ קו שלפיו צרפת מוכנה להיות ארץ מעבר לפליטים שיש בידיהם אשרת כניסה למדינות אחרות; המסורת של מתן מקלט לפליטים נעלמה לפי שעה. צרפת, כך טענה בוועידת אוויאן, כבר קלטה מאז מלחמת העולם הראשונה 200,000 פליטים ומשום כך לא תוכל לקלוט עוד (עמ' 185-184).

המצב הורע לבלי נשוא ואפילו ההנהגה היהודית השמרנית יותר החלה לבקר את הממשלה (עמ' 313). אבל גם בחוגי הממשלה הבינו את האבסורד שיצרה המדיניות החדשה כלפי הפליטים, ובמקביל להפעלת לחץ דיפלומטי על ארצות-הברית ועל בריטניה למתן אשרות כניסה נבדקו אפשרויות ליישב מהגרים במדגסקר או במושבות צרפתיות אחרות, נבדקו תכניות ישנות של "החזית העממית" ליישוב פליטים ביישובים חקלאיים (בתנאי שהג'וינט יממן זאת) ועוד. במהלך 1939, כשגבר רעם תופי המלחמה, התחדד האבסורד: אלפי פליטים אנטי-נאצים הושמו במחנות מעצר, בזמן שהצבא שיווע לכוחות לוחמים.

מעגל הקסמים התהדק לאחר פרוץ המלחמה: מצד אחד, שום מדיניות לא יכלה לזרם הפליטים היהודים שברחו מארצות השפלה או גורשו בידי הנאצים מגרמניה, מאוסטריה ומשאר השטחים שסופחו לרייך; מצד אחר, לא היה כל טעם להעניש את הפליטים על כך שלא יכלו להמשיך בדרכם אל מחוץ לצרפת. מדיניות צרפת ביחס לפליטים היהודים הגיעה למבוי סתום. עם כניעת צרפת והקמת ממשלת וישי (יוני 1940) (התבסס בשלטון הקו הימני-האנטישמי שנקט אמצעים קיצוניים נגד היהודים. ממשלת וישי הסכימה לסעיף 19 של הפסקת האש באשר לאפשרות של רפטריאציה – החזרה בכפייה של פליטים גרמנים - כחלק ממדיניות הממשל הנאצי, ובינתיים (אוקטובר 1940) לא היססה להכניס למחנות מעצר את כלל הפליטים מ"גזע יהודי",—מהגרים חוקיים ולא-חוקיים, ואזרחים (שהתאזרחו החל מ-1937) שאזרחותם ניטלה מהם רטרואקטיבית. עקב המדיניות האנטי-יהודית הזאת נמצאו בינואר 1941 יותר מ-50,000 גברים, נשים, ילדים וזקנים במחנות מעצר. לפחות 3,000 מהם מתו שם, תחת שמירת הצרפתים (עמ' 342). אמנם היו תקדימים למדיניות נגד פליטים יהודים ואפילו נגד יהודים שהתאזרחו עוד מהשנים 1934-1935, אולם ממשלת וישי נתנה לגיטימציה

למדיניות אנטי-יהודית רשמית (שקודם לכן הושוותה בקשיים כלכליים שעוררו "פליטים" ו"זרים").

המדיניות הגורפת נגד היהודים, שרמסה בבוטות את שוויון הזכויות לפליטים ואת מסורת ההגנה עליהם, מעידה – כך קרון – על התנתקות מהמסורת של הרפובליקה השלישית, אף שזו התערערה בשנותיה האחרונות. לדעתה, ההמשכיות בולטת דווקא בתחום דעת הקהל, בקרב אותם חוגים שתמכו במדיניות אנטי-יהודית גורפת כגון החוגים של מעמד הביניים שפעלו מאז שנות השלושים למען צמצום התחרות הכלכלית – חוגי הרופאים, עורכי הדין, סוחרים וכו' (עמ' 324). אלה לא היססו להמשיך וללחוץ על הממשלה נגד הפליטים ונגד יהודים בכלל כדי לגרוף לכיסיהם רווחים כלכליים, ועודדו את ממשלת וישי לפעול כדי לזרז הגירת יהודים מצרפת. המדיניות הזאת נתקלה כמובן באותו קושי שבו נתקלו ממשלות קודמות: השערים היו נעולים (עמ' 336). על רקע זה יש לראות גם את החלטת ממשלת וישי לשתף פעולה עם הנאצים בגירוש ההמוני של יהודים "מזרחה" ביולי 1942.

המבוי הסתום שאליו נקלעה מדיניות הפליטים של צרפת נפרץ אפוא לא רק מכוחה של האנטישמיות של וישי "מלמעלה", אלא גם בעידודם של חוגים כלכליים "מלמטה". המסקנה החשובה ביותר, לדעתי, נוגעת דווקא למה שקרון מגדירה כדעת הקהל: דעת הקהל הייתה כלי בעיצוב המדיניות כלפי היהודים הן בתקופת הרפובליקה השלישית והן בתקופת ממשל וישי, משום שתמיד יש מקום להשפיע ולו מעט על הפקידות ועל הפרשנות של לשון החוק היבשה. אלא שבתקופת ממשל וישי הושתקו או נעלמו החוגים הליברליים ההומניטריים שפעלו קודם לכן כשדולה ממתנת על הפקידות הממשלתית ועל דעת הקהל, ואילו השדולות האחרות הגבירו את לחצן והשפעתן על הפקידות שפעלה במסגרת מדיניות, שכשלעצמה נקבעה עוד באמצע שנות השלושים ולא השתנתה במהותה עד 1942. זהו גם ההקשר שבו ממקמת קרון את פעולת ההנהגה היהודית בצרפת בעניין היהודים ה"זרים".

ההנהגה היהודית ככלל הייתה אחת מקבוצות הלחץ שהגנה על הפליטים, והבטיחה עוד ב-1933 באמצעות כי"ח ("אליאנס") לדאוג לפליטים באופן שלא ייפלו למעמסה על המשק הצרפתי (עמ' 97). אולם על רקע אווירת הפרוטקציוניזם הכלכלי שפשתה בכלל החברה, הפנה גם חלק מההנהגה היהודית עורף לפליטים. נוח היה ליהודי צרפת להאמין שהמהגרים היהודים אכן מהווים נטל כלכלי או גוזלים מקומות עבודה, משום שכך הרחיקו מעליהם את האנטישמיות ומיקדו אותה באחרים, כשם שנוח היה להם, לבורגנים שביניהם, לראות בלאון בלום הסוציאליסט, ראש ממשלת "החזית העממית", מוקד לאנטישמיות ולהרחיקו מהם. ז'ק הלברונר (Jacques Helbronner), שהיה מראשי הקהילה היהודית ושימש גם נציג צרפת לצד "הנציב לבעיית הפליטים" של חבר

הלאומים, תמך בהפיכת צרפת לתחנת מעבר בלבד והתנגד להפיכתה ל"שטח הצפה" (עמ' 60). הוא ובעלי בריתו בקרב ההנהגה היהודית בצרפת, כגון רוברט דה רוטשילד, לא רק התנגדו לרעיון של יישוב הפליטים במסגרות חקלאיות, אלא גם תמכו בגירושם חזרה לגרמניה והתגאו בכך שארגנו רפטריאציה של 616 יהודים בשנת 1934, רובם לגרמניה (עמ' 103-102). המנהיגים היהודים, שקרון מאפיינת אותם כבעלי "הקו הקשוח", לא עיצבו את מדיניות צרפת, אך ללא ספק "השפיעו עליה ישירות בעיצוב מדיניותה הרשמית, לוחצים על הממשלה בכל שלב מדרכה לפעול בצורה המגבילה ביותר האפשרית [כלפי הפליטים]" (עמ' 114). ההנהגה היהודית ששלטה בקהילה היהודית עד 1936 הייתה אפוא אחד הכוחות "בשטח" שהטו את המטוטלת ימינה, נגד הפליטים, בשנים 1934-1935.

בראש האגף המתון יותר ניצב רמון-ראול למבר (Raymond-Raul Lambert), עורך הביטאון *Univers Israelite*, נציג הדור הצעיר של ההנהגה היהודית, שהשקפת עולמו הליברלית הובילה אותו לעמוד בראש הפעולות של הקהילה היהודית למען הפליטים ונגד מדיניות הממשלה.⁶

עד 1938 היה אגף זה משני בכוחו. אולם על רקע מדיניות ההתפייסות עם גרמניה הנאצית נחלקה ההנהגה בין תומכי "הקו הנוקשה" של הממשלה כלפי הפליטים ובין מבקריה. הפעם גברה ידה של הגישה המתונה וההומניטרית יותר בקרב ההנהגה היהודית הצרפתית, שהתגייסה לפעולות של תמיכה וסעד במהגרים ובפליטים לצד ארגוני המהגרים עצמם (עמ' 306). אף-על-פי-כן, כדי להציל ממאסר את הפליטים שהושמו במחנות היה על ההנהגה הזאת "לוותר" על דרישתה לפתוח את הגבולות לפליטים נוספים, חוץ ממקרים יוצאי דופן (כגון הפליטים שעל סיפון ה"סט' לואיס") שבהם הצליחה דעת הקהל להמס את המדיניות הקשוחה שמנעה כניסת פליטים (עמ' 315). אולם, כאמור, בתקופת וישי נאלם קולה של השדולה שתמכה בפליטים, אם משום שירדה למחתרת ואם משום שמנהיגיה עזבו את צרפת או התקרנו. בנסיבות אלה הפכו למבר ומעט הפעילים ההומניטריים האחרים ל"עובדי סעד בשירות אמונתנו ומולדתנו", הפועלים לעזרת עשרות האלפים הנתונים במחנות המעצר (עמ' 350).

ההנהגה היהודית בצרפת לא הייתה אפוא סמל של סולידריות יהודית אך גם לא הפקירה את חיי היהודים ה"זרים" בעבור הבטחת קיומה שלה. כמו רוב החברה הצרפתית, היא התנדנדה בין פחדים מאנטישמיות ובין אהדה לפליטים, כחלק

⁶ בזמן המלחמה עמד רמון-ראול למבר בראש האו"יף (UGIF - Union Generale des Israelites de France), שהוקם ב-29 בנובמבר 1941, ובדיעבד הואשם בשיתוף פעולה עם שלטונות וישי. ראה Raymond Raoul Lambert, *Carnet d'un Temoin (1940-1943)*, introduced and annotated by Richard I. Cohen (Paris: Fayard, 1985).

מהתנודות בין פחדים "כלכליים" ובין מסורת צרפתית של מאבק למען פליטים וערכים הומניטריים. ואולם היא הנותנת: קרון מראה איזה משקל היה לדעת הקהל בצרפת של שנות השלושים בהקשר של המדיניות כלפי הפליטים שהייתה קבועה פחות או יותר, כלואה בין מגבלות אובייקטיביות: הפליטים כפו את עצמם הר כגיגית על החברה הצרפתית, ונתרו ממולכדים ב"משושה". אולם שינוי בסעיף קטן של צו אדמיניסטרטיבי זה או אחר, או אפילו רק באווירה שיצרה שדולה כזאת או אחרת, היה יכול לקבוע גורלות של אלפי אנשים, להביא לשלילת זכויותיהם כבני אדם חופשיים וחפים מפשע, או להפך - להפכם לחופשיים, גם אם חסרי כול. בזאת תורמת קרון לעידון ההיסטוריוגרפיה של התקופה: האנטישמיות אינה תופעה היסטורית המסבירה כל התפתחות לרעת היהודים, אלא מתגבשת בדעת הקהל בעקבות פרשנויות אובייקטיביות (בעיקר כלכליות) כביכול שמפיצות קבוצות אינטרסנטיות שונות. קבוצות אלה עושות שימוש מודע בהלכי רוח קסנופוביים ואנטישמיים שנולדו לפני המלחמה, ללא קשר לפליטים, והוסיפו לנשוב ביתר שאת בתקופתה, ויש מי שמלבה אותם גם בימינו.

ספרה של ויקי קרון על מדיניות צרפת כלפי הפליטים היהודים בשנות השלושים, על רקע עליית היטלר לשלטון, הוא ספר חשוב לא רק למי שעוסק בהיסטוריה של צרפת עצמה, אלא – ואולי בעיקר – לעוסקים בשאלת השמדתם של יהודי אירופה. שכן אם היה אפשר להציל יהודים מהגורל שייעד להם השלטון הנאצי – הרי היה זה במתן מקלט, ולו זמני, מחוץ לטווח שלטונו. צרפת שימשה מבחינה זו חוליה מרכזית בדרכם של פליטים יהודים שניסו למלט את נפשם. הדרמה בין היותה של צרפת מלכודת מוות לפליטים רבים ובין מדיניותה – שלל החוקים, הצווים והתפיסות שנלוו אליהם - הוא ההקשר שבתוכו יש לקרוא את הספר. אולם ויקי קרון נזהרת שלא להיגרר לצל שזורקת הדרמה שבדיעבד על התקופה שקדמה לה. להפך, היא מקפידה על ניתוח התפיסות והמדיניות שנתלוו לנושא זה בהקשר ההיסטורי דאז, לפני שהיה אפשר לצפות עד כמה גורלית תהיה המדיניות של נעילת השערים בצרפת של 1938. דווקא בהקשר זה שוב עולה האמת הפשוטה והקשה כל כך: סעיף קטן בתקנה יבשה, שרירות לב של פקיד או נטיית לב של שוטר, שכולם פרי אווירה ציבורית מסוימת, הם שחורצים גורלות של אנשים.

את שורשי העמדות ביחס ליהודים בכלל וביחס למהגרים בפרט יש לחפש בשנות העשרים והשלושים, בתקופה שבה עוצבו תפיסות העולם הבסיסיות של מי שלאחר מכן התמודד עם ניצחון הנאצים ועם עולה של המלחמה, ובכלל זה עם שאלת היהודים בתקופת "הפתרון הסופי". קרון מדגישה זאת בציינה את ההמשכיות שבין הרפובליקה השלישית ובין ממשל וישי, בנסיבות אובייקטיביות שלא השתנו, לכאורה, מבחינת מדיניות הפליטים לא רק בשנים 1933-1940 אלא גם עד 1942 – עד שנוצרה אפשרות

לגירושם "מזרחה". תרומתה החשובה היא דווקא לבחינת התקופה שקודמת ל-1940, שבה נחשפים ה"תקדימים" האנטי-יהודיים והשלכותיהם על המנגנון המבצע (בהקשר הזה יש אולי להזכיר שוב את ההשלכות הסמויות שהיו למדיניות סגירת השערים של צרפת, של שווייץ ושל מדינות אחרות, על היסוסיהם של יהודי גרמניה להגר ממנה, אולם זהו נושא למחקר אחר). בכל הקשור להמשכיות בתקופת וישי קרון משכנעת פחות לדעתי (ויש לציין שגם אין היא עוסקת באותו היקף של מחקר בתקופה הזאת, אף שמדובר באותן קבוצות ובאותו מנגנון פקידותי). דומה ש"צרפת לפי שעון גרמניה" – כלשונו של פיליפ בורין (Philippe Burrin) - היא פרק בפני עצמו, גם ביחסה אל הפליטים. אין ספק שבאווירה של נאציזם מנצח התפתחו התפיסות הקודמות לכיוון מסוים מאוד. כך למשל אפשר לומר שרמיסת אקט ההתאזרחות והחוקה הצרפתית כפי שעשו פטן ולאואל בהסירם את האזרחות מכ-15,000 יהודים, נשענת רק באופן "פתלתול" על תקדימים מתקופת הרפובליקה ואפשר לראות בה חידוש וסטייה במהותה. באותה מידה אפשר לשער שאילו הייתה גרמניה נותרת מעצמה מנצחת, היה גבול הצרפתיות מוסג עוד ועוד לאחור, עד שלבסוף לא היו נותרות אלא קומץ משפחות יהודיות מיוחסות "כשרות" מבחינה צרפתית.⁷

"מקלט לא נוח" הוא ניתוח מצוין של המדיניות הצרפתית כלפי הפליטים במערבולת הפוליטית שאליה נקלעה צרפת בשנות השלושים. שם הספר יכול לסכם את מדיניות צרפת כלפי הפליטים, ובלבד שנזכור שזהו מבט ממרחק היסטורי ושקול מאוד, שאינו כולל את החוויה האנושית של הפליטים דאז, שרבים מהם פגשו את "השטן בצרפת", כלשונו של לאון פויכטוונגר, גם אם ניצלו בסופו של דבר ממוות.⁸

מקור: יד ושם קובץ מחקרים, 29, 2001, עמ' 293-304

⁷ Philippe Burrin, *La France a l'Heure Allemande 1940-1944* (Paris: Edition du Seuil, 1995),

p.162

⁸ Lion Feuchtwanger, *Le Diable en France* (Paris: Belford, 1996)